

**Tewfian Dissonville «Maqam Mahmoud» on the basis of the interpretation
of mystic and verbal comments**

(Received: 2022-4-11 Accepted: 2023-7-12)

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.26767384.2021.6.6.4.1>

Dayyani, Mohammad ali ¹

Dayyani, Mahmood ²

Abstract:

According to verse 79, the prophet of the Ukrainians came to a certain condition as Mahmoud, though, on the second verse of the School, every master of attack upon the Almighty God, how Mahmoud would require a high understanding of the Holy Quran, from which the learned wisdom of the Holy Quran could be interpreted.

According to verse 79, the prophet of the Ukrainians came to a certain condition as Mahmoud, though, on the second verse of the shepherd, every master of attack on the good God, how Mahmoud would require a high understanding of the Holy Quran, by which, in the name of Witheran, it would be sinful to know the Holy Grail. Here are questions asked: How is Mahmoud's place in the Koran, and the marriage of Xavier, the bearers of Hamdh, returning to the Almighty or to the Prophet ﷺ, how to gather in the Teenage of '79 an' Teenage the second part of Hamdh as for the sum of appetite, is it not a higher class of men or is it possible that others.

Among the results of this inquiry, which, by virtue of powder, a bookcase, and the paraphernalia, and, on the basis of the intoxication of the mystic pictures and the word, and, relying on the good news passage and the great society of Great Merit, it is that according to the 79, congratulations, 'The Ash's messenger, of course, is with Jehomu and a live night, Mahmoud the highest authority in the building. And in this matter, all the Hamdh, all the bearers, as in the wrong place, is in the wrong place - and it is not in the offering to the divine. Likewise, in the popular tradition of Will, this is, if not, the one which is to be, the one to be accused, and, in spite of its elevated place, the ideal tree of the three, the most ordinary, and some of the good spirits may contribute to the work of that highest authority, as well as to the great society.

Keywords: The Prophet, Position of Mahmoud, Position of intervention, The secret passage (Asra). The Ashoora pilgrimage, The Jamee Kabireh pilgrimage

¹ CEO of the joint cultural heritage of the two religions and The university teacher.

m.alidayyani@yahoo.com

² The T.A. Department of Philosophy and the Speech of Mexicans. mahmoodayyani@yahoo.com

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

تبیین تأویلی «مقام محمود» بر پایه مستندات تفسیری، عرفانی و کلامی

(تاریخ دریافت ۱۴۰۲/۱/۲۲ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۴/۲۱)

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.26767384.2021.6.6.4.1>

دیانی، محمدعلی^۱

دیانی، محمود^۲

چکیده:

بر طبق آیه ۷۹ سوره اسراء، پیامبر اکرم (ص) مشروط به شرایطی به مقام محمود می‌رسد و این در حالی است که بر اساس آیه دوم سوره حمد، هرگونه حمدی به خداوند متعال بر می‌گردد. این که مقام محمود چگونه جایگاهی است، مستلزم فهم تأویلی قرآن است که به واسطه رمزگشایی حضرات معصوم (ع)، فهم آن میسر گشت. در این باره پرسش‌هایی مطرح می‌شود: مقام محمود در قرآن چگونه مقامی است و تأویل آن چیست؟ حمد حامدان به خداوند متعال باز می‌گردد یا به پیامبر (ص)؟ چگونه می‌توان بین آیات ۷۹ سوره اسراء و دوم سوره حمد را جمع کرد؟ درباره دامنه اشتغال مقام محمود: آیا جزو اختصاصات النبوی (ص) است یا دیگران هم می‌توانند بدان دست یابند؟ از جمله نتایج این پژوهش که با پویش نظری و کتابخانه‌ای و روش توصیفی-تحلیلی و بر مبنای مستندات تفسیری، عرفانی و کلامی و با اتکا به سوره اسراء، زیارات عاشورا و جامعه کبیره تدوین شده، این است که بر طبق آیه ۷۹ سوره مبارکه اسراء، پیامبر اکرم (ص) با تهجد و شب زنده‌داری به مقام محمود که عالی‌ترین مقامات سلوکی است، نائل می‌آید و در این مقام، تمامی حمد حامدان در مقام خلافت و مظهریت، که مقام وجه‌اللهی است - و نه در مقام الوهیت - به پیامبر (ص) بازمی‌گردد. همچنین در روایات معتبری در تأویل این آیه، مراد از آن، مقام شفاعت قلمداد شده است و با وجود اختصاصی بودن این مقام نبوی (ص)، حضرات معصوم (ع) و برخی مؤمنان نیز می‌توانند از آثار این عالی‌ترین مقام نبوی بهره‌مند شوند؛ چنان‌که در زیارات عاشورا و جامعه کبیره نیز بدین معنا اشاره شده است.

واژگان کلیدی: پیامبر (ص)، مقام محمود، مقام شفاعت، سوره اسراء، زیارت عاشورا، زیارت جامعه کبیره.

^۱ دانش‌آموخته دکتری ادیان و عرفان و مدیر مسئول مؤسسه فرهنگی میراث مشترک ادیان، ساری، ایران (نویسنده مسئول). m.alidayyani@yahoo.com

^۲ استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. mahmoodeyayani@yahoo.com

مقدمه

۱,۱. بیان مسئله

حال و مقام از برجسته ترین مفاهیم عرفان نظری و عرفان عملی به شمار می آیند. سالک، با درک درست از این دو مفهوم، چه بسا می تواند جایگاه سلوکی خود را به تماشا بنشیند و برای رفع کاستی های معنوی خود نیز طرحی نو درافکند. مطابق تعاریف عارفان، حال؛ مرتبه ای موهبتی و زودگذر است که عارف با درک آن برای مدتی معلوم به حالت وجد از جذبه های حق می رسد و مقام؛ امری کسبی و جایگاهی پایدار است که وی در آن مستغرق است و برای نیل به مقامات بالاتر می کوشد. چنان که مولانا گفت:

از تبتّل تا مقامات فنا پله پله تا ملاقات خدا

عالی ترین این مقامات، مقام خاص نبوی(ص) یا مقام محمود است. بر طبق آیه ۷۹ سوره اسراء: «وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدُ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا»، پیامبر اکرم(ص) مشروط به شرایطی به مقام محمود؛ یعنی مقامی که تمامی حمد حامدان به ایشان باز می گردد، می رسد؛ این در حالی است که بر اساس سوره حمد، هرگونه حمدی به خداوند متعال بر می گردد؛ چنان که در آیه دوم این سوره آمده: «الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ». بر مبنای مستندات تفسیری، عرفانی و کلامی، دیگرانی نیز قادرند از آثار این عالی ترین مقام نبوی بهره مند شوند و با حفظ مراتب می توانند به مقام محمود برسند؛ چنان که در زیارت عاشورا، رسیدن به این مقام، از حق تعالی مسئلت شده است: «وَأَسْأَلُهُ أَنْ يَبْلَغَنِي الْمَقَامَ الْمَحْمُودَ لَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ» و همچنین در زیارت جامعه کبیره نیز آمده است: «وَلَكُمْ الْمَوَدَّةُ الْوَاجِبَةُ وَالِدَرَجَاتُ الرَّفِيعَةُ وَالْمَقَامُ الْمَحْمُودُ» این نوشتار می کوشد تا به پرسش های طرح شده از دیدگاه های تفسیری، عرفانی و کلامی بر مبنای سوره اسراء، زیارت عاشورا و زیارت جامعه کبیره پاسخی روشن دهد:

۱,۲. اهمیت و ضرورت پژوهش

ضرورت دارد تا به پرسش بنیادین این نوشتار پاسخ داده شود که آیا حمد حامدان به خدای متعال بازمی‌گردد (مطابق آیه دوم سوره حمد) یا به پیامبر (ص) (مطابق آیه ۷۹ سوره اسراء)؟ وجه امتیاز این نوشتار آن است که بر پایه مستندات عرفانی و کلامی، به پرسش‌های متناقض‌نمای این پژوهش (پرسش دوم و سوم) پاسخ می‌دهد و گرهی را از ذهن مخاطب باز می‌کند.

۱,۳. پرسش‌های پژوهش

در این باره پرسش‌هایی مطرح می‌شود: مقام محمود در قرآن چگونه مقامی است و تأویل آن چیست؟ حمد حامدان به خداوند متعال باز می‌گردد یا به پیامبر (ص)؟ چگونه می‌توان بین آیات ۷۹ سوره اسراء و ۲ سوره حمد را جمع کرد؟ مقام محمود، آیا جزو اختصاصات‌النبی (ص) است یا دیگران هم می‌توانند بدان دست یابند؟

۱,۴. پیشینه پژوهش

در زمینه موضوع این پژوهش، اثر مستقلی که به پرسش‌های دوم و سوم این پژوهش بپردازد یافت نشد اما با جست‌وجوی پژوهش‌هایی پیرامون مقام شفاعت، بیش از ۱۶۰ اثر فارسی و عربی، ۳۵ پایان‌نامه و رساله و ۱۱۵ مقاله وجود دارد که جملگی به مسئله شفاعت پرداخته‌اند... با این وجود به دو مقاله که به تازگی در این باره نوشته شد اشاره می‌شود:

الف. مقاله تبیین مفهوم «مقام محمود» با بهره‌گیری از آیه ۷۹ سوره اسراء:

این مقاله که در شماره ۱۲ مجله تفسیر پژوهی در پاییز و زمستان ۱۳۹۸ منتشر شد، به مقام انسان در دایره وجود اشاره شده و آمده است: خداوند انسان را به گونه‌ای خلق کرده که می‌تواند تا سدره‌المنتهی پیشرفت نماید و با رعایت اخلاق به اوج مقام انسانیت (خلیفه‌اللهی) برسد. آیه ۷۹ سوره اسراء، ضمن دعوت پیامبر و مسلمانان و بلکه انسان به شب زنده داری با رعایت اخلاق الهی، به مقام والای «محمود» اشاره می‌نماید. به راستی حقیقت مقام محمود چیست؟ کدام ویژگی اخلاقی سبب رسیدن به آن می‌شود؟ در این پژوهش به روش کتابخانه‌ای، به تحلیل و استنتاج نظر مفسران و اندیشمندان اسلامی اعم از شیعه و سنی، پرداخته و نتایج نشان می‌دهد که «مقام محمود» به مقام

شفاعت، مقام وجه الله، اعطای لوی حمد، جامع خصلت های ستوده، مقام لقاء الله، بالاترین مرتبه حمد، اهلیت ظهور امام مهدی (عج)، بالاترین مقام عرفانی سلوک (مع الحق فی الخلق) و واسطه بین خداوند و مقام حمد تعریف شده است. نظریه‌ای که بیش از همه در میان مفسران فریقین مشهور است، نظریه مقام شفاعت کبری پیامبر (ص) و به تبع آن ائمه معصومین و اولیاء الله است. البته مقام لقاء الله که شفاعت را هم در برمی گیرد در این نوشتار قابل بررسی است.

ب. مقاله بررسی نقادانه رویکرد پیشوایان اهل حدیث به «مقام محمود»

این مقاله که در شماره ۲۸ مجله تحقیقات کلامی در بهار ۱۳۹۹ منتشر شد، به جایگاه بی‌بدیل پیامبر اسلام حضرت محمد (ص) و امتیازات منحصر به فردشان، مورد اتفاق عموم مسلمانان و بسیاری از آزاداندیشان دنیا است. شفاعت به اذن الهی در قیامت، از مقامات مورد اجماع ایشان است که در آیاتی از قرآن مورد اشاره واقع شده است. آیه ۷۹ سوره اسراء از آن جمله است که به نظر اکثر قریب به اتفاق دانشمندان مسلمان، به استناد روایات فراوان، به شفاعت اشاره نموده و از آن به «مقام محمود» تعبیر نموده است. با این وجود، پیشوایان اهل حدیث با اتفاق نظر بر دیدگاه مجاهد، مراد از مقام محمود را «نشستن پیامبر (ص) کنار خداوند بر عرش» دانسته و ضمن پافشاری بر آن، مخالفان این دیدگاه را به انواع اتهام‌ها مانند کفر متهم ساختند. این مقاله با روش تحلیلی-توصیفی و مستند به منابع اصیل اسلامی به بررسی آن پرداخته و به این نتیجه می‌رسد که دیدگاه مزبور، ضمن عدم سازگاری با سنت نبوی و باور بزرگان دین، مستلزم محدودیت و جسمانیت خداوند است.

*نکته مهم: فرق عمده مقاله حاضر با مقاله‌های پیشین این است که در پژوهش حاضر، به پرسشی پاسخ داده شد که در نتیجه با زبان عرفانی، تکلیف مرجع بازگشت حمد حامدان مشخص گردید که آیا بازگشت حمد به خداست (آیه دوم حمد) یا به پیامبر (ص) (آیه ۷۹ اسراء)؟

۱.۵. روش پژوهش

این پژوهش با پویش نظری و کتابخانه‌ای و روش توصیفی-تحلیلی به رشته تحریر درآمده است.

۱,۶. نتایج پژوهش

از جمله نتایج این پژوهش این است که بر طبق آیه ۷۹ سوره مبارکه اسراء، پیامبر اکرم (ص) با تهجد و شب زنده‌داری به مقام محمود که عالی‌ترین مقامات سلوکی است، نائل می‌آید و در این مقام، تمامی حمد حامدان در مقام خلافت و مظهریت، که مقام وجه‌اللهی است - و نه در مقام الوهیت - به پیامبر (ص) بازمی‌گردد. همچنین در روایات معتبری در تفسیر این آیه، مراد از آن، مقام شفاعت قلمداد شده است و با وجود اختصاصی بودن این مقام نبوی (ص)، حضرات معصوم (ع) و برخی مؤمنان نیز می‌توانند از آثار این عالی‌ترین مقام نبوی بهره‌مند شوند؛ چنان‌که در زیارات عاشورا و جامعه کبیره نیز بدین معنا اشاره شده است.

۲. تعریف دانش‌واژه‌ها

۲,۱. مقام و حال

«مقام» که جمع آن مقامات است، ایستگاه‌هایی از عبادات و مجاهدات و ریاضات است که بنده در پیشگاه خدا می‌ایستد و از همگان می‌برد تا به حق بپیوندد (حلی، ۱۳۸۶: ۱۷۹). «حال» که جمع آن احوال است، عبارتست از احساس‌هایی که نفس سالک و رونده طریقت را پُر می‌سازد (ر.ک: همان، ۱۸۰).

در تفاوت‌های بین مقام و حال، تفکیک ضابطه‌مندی را ذکر نکرده‌اند، اگرچه معنای واژگانی آن‌ها دلالت بر تفاوت آن‌ها دارد؛ چنان‌که مقام را به خاطر ثباتش مقام نامیده و حال را به جهت تحول، حال گفته‌اند. یکی از فرق‌های فارق این دو اینست که در مقامات، کوشش آشکار است و موهبت پنهان؛ این در حالی است که در احوال، موهبت آشکار است و کوشش پنهان (سهروردی، ۱۳۷۴: ص ۱۷۹). از دیگر فرق‌های شایان ذکر این دو می‌توان به کسبی بودن مقام و موهبتی بودن حال اشاره کرد. مقام، حاصل جهد سالک است و حال، عنایت و عطای حق: «الاحوال مواهب و المقامات مکاسب» (انصاری، ۱۳۷۶: ۷).

۲،۲. حمد

العین و لسان العرب برآنند که حمد به معنای ستایش و ستودن است. در القاموس المحيط و تاج العروس، آن را مرادف شکر دانسته‌اند. مفردات، حمد را اخصاً از مدح و اعمّ از شکر می‌داند. قاموس القرآن معانی متعددی را برای حمد ذکر کرده است: امر، منت، نمازهای پنجگانه، ثنا و مجد، شکر. در ادامه آمده که معنای الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ در سوره فاتحه کتاب نیز به معنای الشکر لله است (خرمشاهی، ۱۳۷۷ش: مدخل حمد).

۲،۳. خلافت

درباره معنای خلافت نیز دانش‌مندان لغت‌شناس گفته‌اند که به معنای جانشینی است. وجه تسمیه خلافت را در این دانسته‌اند که دومی پس از اولی می‌آید و جانشین آن می‌شود. این مفهوم در بیان قرآن کریم به معنای متعددی مانند خلافة‌الله، حکومت و منعکس‌کننده صفات خداوند آمده و در بیان عارفان نیز از آن به جانشینی خدا در زمین تعبیر شده که اختصاص به انسان کامل دارد (ر.ک: مخزن موسوی، ۱۳۹۳ش: ۱۳۹ تا ۱۴۶).

۳. مقام محمود در مستندات تفسیری، عرفانی و کلامی

۳،۱. مفهوم‌شناسی تفسیری - کلامی مقام محمود

در قرآن کریم و روایات درباره مقام محمود، نکات قابل مطالعه‌ای وجود دارد که به آیه‌ای از قرآن کریم و حدیثی از پیامبر اکرم (ص) اشاره می‌گردد:

الف. قرآن کریم: مقام محمود مفهومی است که در آیه شریفه ۷۹ سوره مبارکه اسراء از آن سخن به میان آمده است:

" وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدُ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا ﴿۷۹﴾: و پاسی از شب را (از خواب برخیز، و) قرآن (و نماز) بخوان! این یک وظیفه اضافی برای توست؛ امید است پروردگارت تو را به مقامی در خور ستایش برانگیزد! ﴿۷۹﴾ (قرآن کریم، ۱۳۸۸ش: ۲۹۰)."

مقام محمود، جایگاهی ویژه است که خداوند بر طبق این آیه، پیامبر اکرم (ص) را موظف به انجام اموری دانسته تا به واسطه آن، به این مقام نائل آید. مطابق آیه شریفه، آن وظایف عبارتست از:

الف) تهجد و شب زنده‌داری: که به موجب این حکم حق، پیامبر(ص) باید برای شب زنده داری برخیزد و به عبادت مشغول شود (وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ).

ب) برپایی نماز شب: در ادامه آیه، پیامبر(ص) باید برای اقامه نماز شب برخیزد (نَافِلَةٌ لَّكَ).

این دو عمل عبادی- که زمینه کمال انسانی را گوشزد می کند- باید از پیامبر(ص) ظاهر شود؛ تا در صورت انجام این فرایض، امید است خدای متعال او را به مقام محمود نائل کند (عَسَىٰ أَنْ يُبْعَثَكَ رُبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا).

علامه طباطبایی (م ۱۳۶۰ش) در تفسیر خود با عنوان *المیزان فی تفسیر القرآن*، مراد از حمد را، بازگشت تمامی ستایش ها به پیامبر(ص) می داند و معتقد است که وقتی تمامی حمدها به ایشان باز می گردد، پس حتما منافع این مقام برای همگان است و در واقع همگان بخاطر این برخوردار می شوند پیامبر را مورد مدح و ستایش (حمد) قرار می دهند و این همان مقام شفاعت کبری است که می توان نتیجه گرفت این مقام خاص نبوی(ص) است که به واسطه آن پیامبر(ص) می تواند از همه موجودات شفاعت نماید. معصوم(ع) / امام باقر(ع) و یا امام صادق(ع)؛ در تفسیر این مقام فرموده است: هِيَ الشَّفَاعَةُ. عالمان بزرگ شیعه و سنی نیز از این مقام به مقام شفاعت تعبیر نموده و برخی دیگر از مفسران، مقام شفاعت کبری را از خود آیه شریفه استنباط کرده اند (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۹۲ش: ۱۳ / ۱۷۵ و ۱۷۶). همچنین بعضی دیگر از مفسران قرآن، آن را به نهایت قرب نسبت به پروردگار تفسیر کردند که شفاعت، یکی از آثار آن است (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۸۰: ۱۲ / ۲۲۴ و ۲۲۵).

ب. حدیث نبوی(ص): حضرت ختمی مرتبت(ص) نیز در بیان اثرات این مقام خاص، از مقام محمود تعبیر به شفاعت کرده اند؛ تا جایی که حتی می توانند به اذن الاهی برای مرتکبان گناهان کبیره امت خود نیز شفاعت نمایند!

آن گاه رسول گرامی(ص) در ادامه فرمایش خود، موضوعی بنیادین را با عموم خلایق در میان می گذارند و ضمن نشان دادن قدر و منزلت اهل بیت و ذریه خود، آزردهندگان این خاندان پاک را محروم از شفاعت خویش معرفی می نمایند! مسئله ولایت و پیروی از اهل بیت(ع) و محبت ورزیدن به این انوار تابناک، چندان مورد تأکید ایشان(ص) است که آن را می توان سنگ سامان اصلی تفکر شیعی دانست.

پیامبر(ص) می فرمایند:

«إِذَا قُمْتُ الْمَقَامَ الْمَحْمُودَ، تَشَفَّعْتُ فِي أَصْحَابِ الْكِبَائِرِ مِنْ أُمَّتِي، فَيَشْفَعُنِي اللَّهُ فِيهِمْ وَاللَّهُ لَا تَشْفَعُ فِيمَنْ أَدَى ذُرِّيَّتِي: هنگامی که در مقام محمود برخیزم، از گناهان کبیره امت خود شفاعت می کنم و خداوند نیز شفاعتم را می پذیرد، به خدا سوگند از کسانی که فرزندانم را آزرده اند، شفاعت نخواهم کرد!» (صدوق، ۱۳۷۶ش: ۲۹۴).

۳،۲. مفهوم‌شناسی عرفانی مقام محمود

اکنون مفهوم مقام محمود در تفاسیر عارفان بر آیه ۷۹ سوره اسراء را به نظاره می‌نشینیم:

- مقام محمود در تفسیر کشف الاسرار و عده الابرار: احمد بن محمد میبیدی (م ۵۳۰ق) در تفسیر خود با عنوان کشف الاسرار و عده الابرار؛ معروف به تفسیر خواجه عبدالله انصاری (م ۴۸۱ق) از قرآن کریم، با اشاره به ذکر حدیث قدسی از قول خدای متعال به این معنا اشاره می‌کند که دو ست دشتنی‌ترین محبان نزد من کسانی هستند که سحرها را به استغفار می‌نشینند. آن‌ها کسانی هستند که اگر بخواهم به اهل زمین، عقوبتی متوجه سازم، به آنان توجه می‌کنم و به خاطر آن‌ها از فرستادن آن عقوبت صرف نظر می‌کنم.

میبیدی در ادامه به ذکر نکته‌ای از سفیان ثوری (م ۱۶۱ یا ۱۶۲ق) می‌پردازد و از جانب وی می‌گوید: «به ما رسید که از اوّل شب منادی ندا کند: الایقّم العابدون، چون {از} شب نیمه‌ای درگذرد منادی ندا کند: لیقّم القاتنون، چون وقت سحر بود منادی گوید: این المستغفرون.»

وی در تفسیر آیه ۷۹ سوره اسراء می‌نویسد: فرمان آمد که ای محمد (ص) مقام شفاعت در قیامت مقامی بزرگوار است، مقام محمود است و تو را مسلم است، اما راهش آن است که به شب خیزی و نماز کنی! ای محمد (ص) اگر خشنودی ما می‌خواهی به روز رسالت می‌گزار، و اگر مقام محمود می‌خواهی به شب بیدار باش و نماز کن!

میبیدی، مقام محمود را مقام مجالسه با حق در حال شهود و مقام خاص پیامبر (ص) می‌داند و گوید: مقام محمود، خاصه مصطفی (ص) است در خلوت «او ادنی» بر بساط انبساط، در خیمه «و هو معکم» بر سریر اصطفاء، شراب «و نحن اقرب» به جام قدس نوشیده و خلعت وصال پوشیده و به دوست «لم یزل» رسیده (ر.ک: میبیدی، ۱۳۷۱ش: ۶۲۳/۵).

- مقام محمود در تفسیر عرائس البیان فی حقایق القرآن: روزبهان بن ابی نصر؛ مشهور به شیخ روزبهان بقلی شیرازی (م ۶۰۶) در تفسیر خود با عنوان عرائس البیان فی حقایق القرآن؛ در بیان آیه، مقصود از تهجد در شب را کشف جمال ذات حق در دل شب تو صیف می کند و می گوید: «و ذلک المقام المحمود.»

وی مراد از لفظ «عسی» در آیه را مقام امید {به حق} می داند که در پرتو آن، انوار جلال ذات حق بر عارفان و عاشقان در دل شب منکشف می گردد؛ در جایی که اشک هاشان سرازیر و ناله هاشان به آسمان است. آن ها انوار جلال ذات را به واسطه این اشک ها و ناله ها می بینند و نه به واسطه تهجد و شب زنده داری! این اشک ها آن ها را به سوی مقامات انس برای کشف قدس بر می انگیزد؛ تا آن جا که وقتی برانگیخته می شوند، نفس خویشتن را فراموش می کنند و در پیشگاه او تضرع و گریه می نمایند و از حق تعالی درباره رحمت تام و عام او می پرسند؛ چنان که معصوم (ع) فرمود: «همانا خدای متعال، در دل شب بر صورت های نمازگزاران (شب خیزان) لبخند می زند!»

استاد (خواجه انصاری در تفسیر میدی، که پیش تر گفتیم) فرمود: مقام محمود همان مقام مجالسه (با حق) در حال شهود است. و برخی نیز گفته اند: مقام محمود همان مقام شفاعت اولیای الهی در حق مرتکبان گناهان کبیره است (روزبهان بقلی، بی تا: ۲/ ۳۷۷).

شیخ روزبهان معتقد است شب خیزی و اقامه نافله بیان گر علو نفس آدمی است و آن را تکلیف مخصوص به پیامبر (ص) می داند؛ پس شایسته است که پیامبر (ص) تکالیف مخصوص و فوق العاده ای را تحمل نماید، زیرا رسیدن به مقام محمود، بیش از هر مقام دیگری به اقامه نماز نیازمند است و در واقع به واسطه این تهجد و نماز، جایگاه پیامبر خدا (ص) در مقام استقامت، قوی و مستحکم می گردد. به این خاطر است که سالکان امت نبوی (ص) در بندگی و مهار نفوس خود به پیامبر (ص) اقتدا می کنند. روزبهان بقلی مراد از مقام محمود را مقامی می داند که به موجب آن، همگان باید او را حمد و ستایش نمایند و این مقام، مقام ختم ولایت است که با ظهور مهدی (عج) آشکار می گردد؛ پس خاتم نبوت (ص) در «مقام محمود» و «وجود ممکن» است (روزبهان بقلی، همان: ۳۷۹).

- مقام محمود در تفسیر بیان السعاده فی مقامات العباده: محمد بن حیدر؛ مشهور به سلطان علی شاه گنابادی (م ۱۳۲۷ق) در تفسیر خود با عنوان بیان السعاده فی مقامات العباده؛ در بیان عسی أن یبعثک

رَبُّكَ مَقَاماً مَحْمُوداً^۱ تنوین در "مَقَاماً مَحْمُوداً" را نشانه تعظیم می داند؛ گویی که مراد آیه این است: مَقَاماً عَظِیماً مَحْمُوداً.

وی در ادامه بیان خود معتقد است که چهار مقام ترتبی پیش روی سالک قرار دارد و از این میان، مقام محمود، آخرین مقام سلوک است. به موجب آن، سالک چنان که با خلق می زید، دل در گرو حق دارد. این مقام، مقام فضل و مقام جمع بین تنزیه و تشبیه، حق و خلق، وحدت و کثرت است که بعد از مقام فناء، در بازگشت سالک به سوی خلق، شامل حال وی می شود.

او در بیان توجه دادن به نکته ای موشکافانه از ظرافت های تفسیری خود، استفاده از لفظ «بَعَث» در آیه شریفه را به جهت اِحیای {مجدد و برانگیخته شدن} سالک بعد از ممات (که همان فنای فی الله است) می داند و می گوید: به همین اعتبار و اهمیت است که خداوند متعال به پیامبر (ص) بعد از امر به نافله شب (نماز شب)، در آیه بعد فرمود که اتصال به این مقام را از من بخواه: وَقُلْ رَبِّ اَدْخِلْنِيْ مُدْخَلَ صِدْقٍ وَاَخْرِجْنِيْ مُخْرَجَ صِدْقٍ وَاَجْعَلْ لِيْ مِنْ لَدُنْكَ سُلْطٰنًا نَّصِيْرًا ﴿۸۰﴾ (رک: گنابادی، ۱۴۰۸/۲: ۴۵۰).

۴. بازگشت حمد؛ به خداوند یا پیامبر (ص)؟

همان گونه که پیش تر اشاره شد؛ پیامبر اکرم (ص) به شرط تهجد و برپاداری نماز شب به مقام محمود می رسد. مقامی که تمامی حمد حامدان به ایشان باز می گردد. این در حالی است که بر اساس سوره حمد، هرگونه حمدی به خداوند متعال بر می گردد؛ چنان که در آیه دوم این سوره آمده: الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِيْنَ. اکنون پرسش اینجاست که حمد حامدان به خداوند متعال باز می گردد و یا به پیامبر (ص) و چگونه می توان بین دو آیه پیش گفته را جمع کرد؟

در پاسخ به این پرسش باید گفت که مطابق دیدگاه های قرآنی و عرفانی، انسان کامل، جانشین خداست و مقام خلیفه الهی دارد. به بیان دیگر، انسان کامل، مظهر تام الوهیت حق است. اگر بپذیریم که الوهیت، مقام خاص حق متعال است و خداوند هم حب به تجلی دارد؛ پس نیکوترین مجلای تجلی او در انسان کامل است!

۱- یادآور این بیت، درباره امیرمؤمنان علی (ع): اسدالله در وجود آمد / در پس پرده هرچه بود آمد

اکنون با این توضیح می توان پاسخی روشن به پرسش پیش گفته داد. در این که تمامی مراتب و درجات حمد، اختصاص به مقام حق دارد جای هیچ شبهه نیست و این مسئله، به وضوح در سوره حمد بیان شده است؛ اما سخن در این است که حبّ خداوند به ظهور و تجلی را باید در انسان کامل، مشاهده کرد. پیش از این بیان شد که انسان کامل کسی است که در آخرین مرتبه سلوکی خود، به مقام محمود رسیده باشد؛ یعنی مقامی که به واسطه آن، مظهر کامل و نسخه تمام الاهی شود. آن گاه اگر چنین شد همه حمدهای عالم به او که همان «محمود» است، باز می گردد.

در بیان عارفان، خورشید والاترین و کامل ترین نماد روشنایی (حق) است؛ از این روی ماه را می توان بهترین نماد انسان کامل دانست، زیرا ماه، جانشین خورشید در ظلمت شب است و انسان کامل نیز در ظلمت طبیعت و ماده با بهره مندی از نور ذات الاهی، جهان محسوس و ظلمانی را روشن می سازد؛ چنان که محیی الدین بن عربی (م ۶۳۸ق) در کتاب والای خود؛ الفتنوحات المکیه در این باره می نویسد:

«فَطَهَّرَ الشَّمْسُ فِي مِرْآةِ الْقَمَرِ، ظُهُورَ الْحَقِّ فِي الْخَلْقِ لِأَنَّ النُّورَ اسْمٌ مِنْ اسْمَاءِ اللَّهِ فَظَهَرَ بِإِسْمِهِ النُّورُ فِي ظُهُورِ الْقَمَرِ (ابن عربی، بی تا: ۶۴۲/۱). از این بیان روشن شد که ماه وجود انسان کامل، خلیفه خورشید ذات احدیت است (رک: اسپرهم، ۱۳۹۳ش: ۹۴).

به سخن دیگر، پیامبر (ص) چون در مقام مظهریت و وجه الاهی قرار دارد، تمامی حمدکنندگان، ستایش های خود را متوجه او می سازند. از این روی، مقام محمود همان مقام خلیفه الاهی و وجه الاهی است؛ چه آن که موجودات به هنگام ستایش، متوجه وجه الله خواهند شد و به واقع باید گفت: محمود، همان وجه الله، خلیفه الله و یا همان مقام ولایت کبری است. از همین جاست که شفاعت از پیامبر (ص) به عنوان امری طبیعی برای حضرت (ص) ثابت می شود.

۵. اتصال به مقام محمود؛ ممکن یا غیرممکن

پس از پاسخ به دو پرسش این پژوهش و روشن شدن مفهوم مقام محمود و چگونگی دستیابی پیامبر (ص) به آن و نیز بازگشت تمامی حمدها به مقام نبوی (ص)، وقت آن است که به بررسی دایره شمول اتصال به این مقام پرداخته شود؛ بدین معنا که قلمرو اشمال آن را بازشناسی نموده و پاسخی روشن بدان دهیم؛ به بیان راسختر، آیا اتصال به مقام محمود، جزو اختصاصات النبوی (ص) است یا دیگران هم می توانند بدان دست یابند؟

در پاسخ به این پرسش، می‌توان از مستندات سود جست. در این که مفسران قرآن کریم، مقام محمود را جایگاه ویژه و خاص نبوی(ص) می‌دانند تردیدی نیست، اما با اتکاء به دلایل ذیل می‌توان اثبات نمود کسانی که در همان مسیر ولایت خاتم الانبیاء (ص) گام برمی‌دارند نیز می‌توانند به اندازه سعه وجودی خود از درک این مقام فخیم بهره مند شده و صاحب شفاعت گردند:

۵,۲. بیان معصوم(ع): یکی از نکات قابل توجه در اثبات این موضوع، بیان معصوم(ع) است که در قالب دعا و زیارت به دست ما رسید: زیارت عاشورا که از قول امام باقر(ع) و یا امام صادق(ع) نقل شده و دیگری زیارت جامعه کبیره که منشأ سندی آن به امام هادی(ع) باز می‌گردد:

الف. در فرازی از زیارت عاشورا، اتصال به این مقام، از درگاه حق تعالی مسئلت شده است. در این زیارت می‌خوانیم: «وَأَسْأَلُهُ أَنْ يَبْلَغَنِي الْمَقَامَ الْمَحْمُودَ لَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ / از خدا می‌خواهم که من را به جایگاه ستوده‌ای که شما نزد خداوند دارید برساند.»

این فراز، خود نشان‌دهنده این معناست که امام باقر(ع) با وجود عصمت و علو مقام در پیشگاه حق، از خداوند می‌خواهند که حق تعالی ایشان را به مقام محمود که سیدالشهداء(ع) نزد حق دارند، برساند! به بیان دیگر، حضرت باقر(ع)، دارا بودن مقام محمود(شفاعت) برای امام حسین(ع) را مسلم و یقینی گرفته و خود نیز از خداوند، اتصال به این جایگاه را مسئلت می‌نمایند.

ب. از دیگر متون معتبری که از جهات کلامی می‌تواند موید باشد، عبارات ارزنده زیارت جامعه کبیره است: «وَأَكْمُمُ الْمَوَدَّةَ الْوَالِجَةَ وَ الدَّرَجَاتِ الرَّفِيعَةَ وَ الْمَقَامَ الْمَحْمُودَ وَ الْمَكَانَ الْمَعْلُومَ عِنْدَ اللَّهِ عِزِّ وَ جَلِّ وَ الْجَاهُ الْعَظِيمُ وَ الشَّانُ الْكَبِيرُ وَ الشَّفَاعَةُ الْمَقْبُولَةُ / [تنها] دوستی شماسست که بر همگان واجب است و درجات بلندمرتبه و مقام پسندیده شده و جایگاه مشخص نزد خداوند عز و جل، و منزلت والا و مرتبت سترگ و شفاعت پذیرفته شده، از آن شماسست.»

امام هادی(ع) نیز در این عبارات نشان می‌دهند حضرات معصوم(ع) نیز کسانی هستند که به مقام محمود نائل آمده و شفاعت مقبوله نیز در دستان این بزرگواران است. این که برخی محققان، مقام محمود را جایگاهی بالاتر از مقام شفاعت دانسته و در صدد تفکیک این دو مقام از یکدیگر برآمده‌اند و معتقدند

در اثر نیل به مقام محمود است که اذن شفاعت صادر می‌شود؛ شاید نظریه‌ای برگرفته از همین بیان امام هادی(ع) باشد(ر.ک: فتاحی، ۱۳۸۸ش: ۱۱۸ تا ۱۲۲).

ج. ابن شهر آشوب ساروی(م۵۸۸ق) در کتاب خود با عنوان مناقب آل ابی طالب علیهم السلام می‌نویسد: «مومنان نیز هر کدام به قدر ایمان و عمل شان در این جایگاه (مقام محمود و شفاعت) قرار خواهند گرفت. امام باقر(ع) پس از بیان مقام شفاعت برای رسول خدا (ص) و امیرالمومنین علی(ع) فرمودند: يَشْفَعُ الرَّجُلُ فِي الْقَبِيلَةِ وَ يَشْفَعُ الرَّجُلُ لِأَهْلِ الْبَيْتِ وَ يَشْفَعُ الرَّجُلُ لِلرَّجُلَيْنِ عَلَى قَدْرِ عَمَلِهِ فَذَلِكَ الْمَقَامُ الْمَحْمُودُ؛ گاهی شخصی برای قبیله ای شفاعت می کند و گاه برای اهل خانه ای و گاه برای دو نفر به اندازه عملش و این همان مقام محمود است» (ابن شهر آشوب، ۱۴۳۱ق: ۱۶۵/۲).

۵،۲. آراء مفسران

برخی مفسران، از عمومیت آیه شریفه ۷۹ سوره اسراء استفاده کرده و گفته‌اند: « گرچه مخاطب در این آیه به حسب ظاهر پیامبر اکرم(ص) است، ولی از یک نظر می‌توان حکم آن را تعمیم داد و گفت همه افراد با ایمان که برنامه الهی روحانی تلاوت و نماز شب را انجام می‌دهند، سهمی از مقام محمود خواهند داشت و به میزان ایمان و عمل خود به بارگاه قرب پروردگار راه خواهند یافت و به همان نسبت می‌توانند شفیع و دستگیر واماندگان در راه باشند؛ زیرا می‌دانیم هر مؤمنی در شعاع ایمان خود از مقام شفاعت برخوردار خواهد بود، ولی مصداق اتم و اکمل این آیه شخص پیامبر(ص) است» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰ش: ۲۳۲/۱۲).

نتیجه گیری

در مقامات انسانی، عالی ترین این مقامات، مقام خاص نبوی(ص) یا مقام محمود است. بر طبق آیه ۷۹ سوره اسراء: «وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدُ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا»، پیامبر اکرم(ص) مشروط به شرایطی به مقام محمود؛ یعنی مقامی که تمامی حمد حامدان به ایشان باز می گردد، می رسد؛ این در حالی است که بر اساس سوره حمد، هرگونه حمدی به خداوند متعال بر می گردد؛ چنان که در آیه دوم این سوره آمده: «الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ». بر مبنای مستندات تفسیری، عرفانی و کلامی، دیگرانی نیز قادرند از آثار این عالی ترین مقام نبوی بهره مند شوند و با حفظ مراتب می توانند به مقام محمود برسند؛ چنان که در زیارت عاشورا، رسیدن به این مقام، از حق تعالی مسئلت شده است: «وَأَسْأَلُهُ أَنْ يُبَلِّغَنِي الْمَقَامَ الْمَحْمُودَ لَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ» و همچنین در زیارت جامعه کبیره نیز آمده است: «وَأَكْمُمُ الْمَوَدَّةَ الْوَالِجَةَ وَالدرجات الرفیعة وَالْمَقَامَ الْمَحْمُودَ». از مجموع مباحث این نوشتار، نتایج زیر به دست آمده است:

- ۱- بر طبق آیه ۷۹ سوره مبارکه اسراء، پیامبر اکرم(ص) با تهجد و شب زنده داری به مقام محمودی که عالی ترین مقامات سلوکی است، نائل می آید.
- ۲- در این مقام، تمامی حمد حامدان در مقام خلافت و مظهریت، که مقام وجه‌اللهی است - و نه در مقام الوهیت- به پیامبر(ص) بازمی گردد.
- ۳- در روایات معتبری در تأویل این آیه، مراد از آن، مقام شفاعت قلمداد شده است.
- ۴- نظریه‌ای مبنی بر تفکیک میان مقام محمود و مقام شفاعت وجود دارد؛ بدین معنا که مقام محمود را جایگاهی والاتر از مقام شفاعت دانسته و نیل به مقام محمودی، موجبات اذن به شفاعت از ناحیه حق تعالی را صادر می نماید.
- ۵- با وجود این که مقام محمود، از اختصاصات انبیا(ص) به شمار می آید، اما حضرات معصوم(ع) به دلیل متابعت محض از مقام نبوی(ص)، می توانند از آثار این مقام بهره مند شوند.
- ۶- سالکان الاهی؛ ائمه معصوم(ع) و برخی محبان پیامبر(ص) نیز با حفظ مراتب می توانند به مقام محمود (=شفاعت) برسند؛ چنان که در زیارت عاشورا از لسان معصوم(ع)، رسیدن به این مقام، از حق تعالی مسئلت شده و در زیارت جامعه کبیره نیز بدان اشاره شده است.

منابع:

- قرآن کریم و شرح آیات منتخب (۱۳۸۸ش): ترجمه: ناصر، مکارم شیرازی، انتشارات اسوه، تهران.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۴۳۱ق): مناقب آل ابی طالب علیهم السلام، محقق: علی بن جمال حسینی، المكتبة الحیدریه، قم.
- ابن عربی، محیی الدین (بی تا): الفتوحات المکیه (چهارجلدی)، دار احیاء التراث العربی، بیروت.
- اسپرهم، داوود (۱۳۹۳ش): ماه و انسان کامل در اندیشه ابن عربی: در مجموعه مقالات ابن عربی پژوهی، خانه کتاب، تهران، صص ۹۳ تا ۱۱۶.
- انصاری، خواجه عبدالله بن محمد (۱۳۸۹ش) منازل السائرین، به کوشش: عمار مفید، محمد، انتشارات مولی، تهران.
- حلبی، علی اصغر (۱۳۸۶ش) شناخت عرفان و عارفان ایرانی، انتشارات زوآر، تهران.
- خرمشاهی، بهاء الدین (۱۳۷۷ش) دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، انتشارات ناهید، تهران.
- روزبهان بقلی، ابن ابی نصر (بی تا) عرائس البیان فی حقایق القرآن، تحقیق: مزیدی، احمد فرید، دارالکتب العلمیه، بیروت.
- سهروردی، عمر بن محمد (۱۳۷۴ش) عوارف المعارف (فارسی)، مترجم: اصفهانی، اسماعیل بن عبد المومن، انتشارات علمی فرهنگی، تهران.
- صدوق (ابن بابویه)، محمد بن علی (۱۳۷۶ش) /مالی، انتشارات کتابچی، قم.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۲ق) المیزان فی تفسیر القرآن، موسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت.
- فتاحی، سید حمید (۱۳۸۸ش) شرح نوین زیارت عاشورا (همراه با پیام ها و رازها)، میرفتاح، قم.

- گنابادی، سلطان علیشاه (محمد بن حیدر) (۱۴۰۸ق) *بیان السعاده فی مقامات العبادہ*،
موسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت.
- مخزن موسوی، سید ابوالحسن (۱۳۹۳ش) *انسان کامل در متون عرفانی اسلامی*،
دانشگاه بین المللی اهل بیت (ع)، تهران.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران ۱۳۸۰ش *تفسیر نمونه*، دارالکتب الاسلامیه، تهران.
- میدی، احمد بن محمد (۱۳۷۱ش) *تفسیر کشف الاسرار و عده الابرار*، نشر امیرکبیر،
تهران.

Resources:

- The Holy Quran, and the dedication of elect, (1388), Translator: N.Makarem Shirazi, Osweh Publishing, Tehran.
- Ibn shahr ashoub, (1431), Managhīb, Researcher: ali Husseini, Heydari Publishing, Qom.
- Ibn arabI, (No date), al-Fotouhat al-makkiyaah, Ahya al-Torath al-Arabi, Beirut, V:1.
- Esparham, Davoud, (1393), The full moon and man were plunged into the thoughts of Ibn arabi: in the collection of Ibn arabi journals, The Book House, Tehran, P.p: 93-116.
- Ansari, Khajeh Abdullah, (1389), Manazel al-Sayerin, With an effort: Ammar, Mufid, Mola Publishing, Tehran.
- Halabi, Ali Asghar, (1386), Persian mysticism and mysticism, Zavvar Publishing, Tehran.
- Khorramshahi, Baha al-din, (1377), from the Quran and the Quran to the echelon, Nahid Publishing, Tehran, V:2.
- Ruzbahan Baqli, (No date), Arayes al-bayan, Researcher: Mazidi, al-Kotob al-Elmiyah Publishing, Beirut, V:2.
- Suhrawardi, Omar Ibn Muhammad, (1374), Avaref al-ma'aef, Translator: Esfahani, Elmi-farhangi Publishing, Tehran, V:1.
- Saduq (Shaykh), (1376), amali, Ketabchi Publishing, Qom.

- Tabatabaei, Muhammad Hussein, (1392), Tafsir al-Mizan, al-A'alami Publishing, Beirut, V:13.
- Fattahi, S.Hamid, (1388), The new accounts of the Ashura pilgrimage, Mir fattah Publishing, Qom.
- Gonabadi, soltan alishah, (1408), Bayan al-Sa'adah, al-A'alami Publishing, Beirut, V:2.
- Makhzan Mousavi, abolhasan. (1393), The entire human being in the Islamic mystic text, The university of international Ahl al-beyt, Tehran.
- Makarem Shirazi, Naser and research colleagues, (۱۳۸۰), Tafsir Nemooneh, al-kotob al-Eslamiyah Publishing, Tehran, V:12.
- Meybodi, Ahmad Ibn Muhammad, (1371), Tafsir Kashf al-Asrar, amirkabir Publishing, Tehran, V:5.

three period
The six number
Spring & Summer
2021